RUS KAPITALINING SHARQIY BUXORODAGI FAOLIYATI

Nusratova Mohinur Asatullo qizi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, Tarix ta'lim yo'nalishi 3-bosqich talabasi

Telefon: *+998 93 489 21 04*

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida Rossiya imperiyasi kapitalining Buxoro amirligining sharqiy hududlariga, ya'ni Sharqiy Buxoroga kirib kelish jarayonlari, ushbu jarayonning iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida rus savdo firmalari, banklari va sanoat korxonalarining mintaqadagi faoliyati, xususan paxtachilik, tog'-kon sanoati va savdo sohasidagi ishtiroki statistik ma'lumotlar hamda arxiv hujjatlari asosida yoritib berilgan. Sharqiy Buxoro hududi Rossiya sanoati uchun muhim xomashyo bazasi va tayyor mahsulotlar bozori sifatida qanday ahamiyat kasb etganligi, temir yo'llar qurilishi hamda Amu daryosi flotiliyasining rivojlanishi ushbu iqtisodiy ekspansiyani qanchalik tezlashtirgani maqolaning asosiy mazmunini tashkil etadi. Shuningdek, maqolada rus kapitalining mahalliy feodal tuzumga ta'siri, tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi va mintaqadagi ijtimoiy-iqtisodiy transformatsiyalar kompleks ravishda o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Rus kapitali, Sharqiy Buxoro, Buxoro amirligi, savdo, paxtachilik, bank tizimi, Rossiya imperiyasi, iqtisodiy ekspansiya, temir yo'l, xomashyo bazasi.

Аннотация. В данной статье анализируются процессы проникновения капитала Российской империи в восточные регионы Бухарского эмирата (Восточная Бухара) в конце XIX - начале XX веков, а также экономические и социальные последствия этого процесса. В ходе исследования на основе статистических данных и архивных документов освещается деятельность российских торговых фирм, банков и промышленных предприятий в регионе, в частности их участие в хлопководстве, горнодобывающей промышленности и торговле. Основное содержание статьи составляет то, какую роль Восточная

Бухара играла как важная сырьевая база и рынок сбыта готовой продукции для российской промышленности, и насколько строительство железных дорог и развитие Амударьинской флотилии ускорили эту экономическую экспансию. Также в статье комплексно изучены влияние российского капитала на местный феодальный строй, развитие товарно-денежных отношений и социально-экономические трансформации в регионе.

Ключевые слова: Русский капитал, Восточная Бухара, Бухарский эмират, торговля, хлопководство, банковская система, Российская империя, экономическая экспансия, железная дорога, сырьевая база.

Abstract. This article analyzes the processes of Russian Empire capital penetration into the eastern regions of the Bukhara Emirate (Eastern Bukhara) in the late 19th and early 20th centuries, as well as the economic and social consequences of this process. The study highlights the activities of Russian trading firms, banks, and industrial enterprises in the region, particularly their participation in cotton growing, mining, and trade, based on statistical data and archival documents. The core of the article focuses on how Eastern Bukhara served as a vital raw material base and a market for finished goods for Russian industry, and how the construction of railroads and the development of the Amu Darya flotilla accelerated this economic expansion. Additionally, the article comprehensively examines the impact of Russian capital on the local feudal system, the development of commodity-money relations, and socio-economic transformations in the region.

Keywords: Russian capital, Eastern Bukhara, Bukhara Emirate, trade, cotton growing, banking system, Russian Empire, economic expansion, railway, raw material base.

Kirish. XIX asrning ikkinchi yarmi Markaziy Osiyo xalqlari tarixi uchun tub burilish davri bo'ldi. Rossiya imperiyasining mintaqaga nisbatan olib borgan harbiy-siyosiy yurishlari natijasida Buxoro amirligi 1868-yilda mag'lubiyatga uchrab, 1873-

yildagi Shoir (Gendimiyon) shartnomasiga ko'ra Rossiya protektoratiga aylandi. Ushbu siyosiy qaramlik tez orada iqtisodiy tobelikka yo'l ochdi. Ayniqsa, amirlikning sharqiy bekliklari — Hisor, Ko'lob, Baljuvon, Qorategin va Darvozni o'z ichiga olgan Sharqiy Buxoro hududi Rossiya kapitali uchun yangi va istiqbolli maydon sifatida namoyon bo'ldi [1; 45 b]. Ushbu hududlar o'zining tabiiy boyliklari, qulay geografik joylashuvi va arzon ishchi kuchi bilan rus sanoatchilarining diqqat markazida turardi. Rossiya iqtisodiyoti uchun Markaziy Osiyo, birinchi navbatda, o'sib borayotgan to'qimachilik sanoati uchun zarur bo'lgan paxta manbai edi. XIX asr oxiriga kelib, Rossiya paxta importini kamaytirish va o'zining ichki ehtiyojlarini mustamlakalar hisobiga qoplash siyosatini qat'iy davom ettirdi.

Sharqiy Buxoroda rus kapitalining faollashuvi faqatgina savdo-sotiq bilan cheklanib qolmay, balki infratuzilmani o'zgartirishga ham qaratilgan edi. 1880-yillarning oxirida Kaspiyorti temir yo'lining Buxoro hududidan o'tkazilishi va keyinchalik Kogon (Yangi Buxoro) shahrining tashkil etilishi rus tadbirkorlari uchun logistik imkoniyatlarni kengaytirdi. Rus kapitali mintaqaga kirib kelar ekan, u o'zi bilan birga yangi iqtisodiy instrumentlarni — bank kreditlari, aksiyadorlik jamiyatlari va sanoat texnologiyalarini olib keldi. Bu jarayon Sharqiy Buxoroning an'anaviy natural xo'jaligini bozor iqtisodiyoti relslariga o'tkaza boshladi. Biroq, bu taraqqiyot bir tomonlama xususiyatga ega bo'lib, asosan metropoliya manfaatlariga xizmat qilar edi. Sharqiy Buxoro bekliklari Rossiya sanoat mahsulotlari uchun tayyor bozorga aylantirildi [2; 112 b].

Sharqiy Buxoroning o'ziga xos xususiyati shundaki, u uzoq vaqt davomida amirlikning eng chekka va qoloq hududi bo'lib qolgan edi. Bu yerda feodal munosabatlar va an'anaviy boshqaruv usullari markaziy Buxoroga qaraganda ancha kuchli edi. Rus kapitalining bu hududga kirib kelishi mahalliy beklarning ham, amirning ham manfaatlariga qisman zid kelgan bo'lsa-da, siyosiy bosim ostida ular yon berishga majbur bo'lishdi. 1885-yilda Rossiya siyosiy agentligining Kogon shahrida

tashkil etilishi iqtisodiy aloqalarni tartibga solishda asosiy bo'g'in bo'lib xizmat qildi. Rus savdogarlari va tadbirkorlari endilikda amirlik qonunlaridan ko'ra ko'proq Rossiya qonunchiligi va siyosiy agentlik himoyasiga tayanish imkoniga ega bo'ldilar.

Mintaqadagi iqtisodiy faoliyatning asosiy yo'nalishlaridan biri — bu foydali qazilmalarni qidirish va qazib olish edi. Sharqiy Buxoro tog'larida oltin, ko'mir va mis zahiralari borligi haqidagi ma'lumotlar rus geologlari va sarmoyadorlarini o'ziga jalb qildi. Garchi texnik qiyinchiliklar va yo'lsizlik tufayli ko'plab loyihalar amalga oshmagan bo'lsa-da, bir necha rus shirkatlari konlarni o'rganish va qazib olish bo'yicha imtiyozlar olishga muvaffaq bo'lishdi. Bu esa mintaqada dastlabki sanoat o'choqlari paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Sharqiy Buxoro bekliklarida rus aholisining ko'payishi va rus qishloqlarining (masalan, Kerki, Termiz atrofida) tashkil topishi iqtisodiy ta'sir doirasini yanada kengaytirdi [3; 78 b].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sharqiy Buxoroda rus kapitali faoliyati masalasi tarixshunoslikda turli davrlarda o'rganilgan. Inqilobgacha bo'lgan rus tadqiqotchilari, jumladan D.N. Logofet, o'z asarlarida Rossiya imperiyasining iqtisodiy manfaatlarini oqlashga va mintaqaga olib kelingan «sivilizatsiya» elementlariga urg'u berganlar [2; 150 b]. Logofetning «Buxoro xonligi rus protektorati ostida» asarida rus kapitalining kirib kelishi amirlikdagi feodal qoloqlikni tugatish vositasi sifatida talqin qilingan. Shuningdek, V.I. Masalskiy kabi geograflar va iqtisodiy sharhlovchilar mintaqaning tabiiy boyliklari va paxtachilik imkoniyatlarini batafsil yoritib, rus sanoatchilari uchun amaliy tavsiyalar berganlar. Ushbu davr adabiyotlari ko'proq tavsifiy xarakterga ega bo'lib, imperiyaning mustamlakachilik mohiyatini ochiq tan olmagan.

Sovet davri tarixshunosligida, xususan T.G. Tuhtametov, K.Z. Hakimova va Sh.A. Hayitov kabi olimlar tomonidan ushbu mavzu chuqur va tanqidiy o'rganilgan. Tuhtametovning «Rossiya va Buxoro amirligi XX asr boshlarida» monografiyasi rus kapitalining amirlikka, xususan uning sharqiy hududlariga kirib kelishini arxiv

materiallari asosida tahlil qilgan eng muhim asarlardan biridir [1; 200 b]. Zamonaviy O'zbekiston va Tojikiston tarixchilari esa rus kapitalining faoliyatini milliy manfaatlar nuqtai nazaridan, ham ijobiy (modernizatsiya), ham salbiy (resurslarni tashib ketish) tomonlarini muvozanatli tarzda yoritib kelmoqdalar. Xususan, R.R. Alimova va A. Gafurovlarning tadqiqotlarida Sharqiy Buxoroning iqtisodiy integratsiyasi va rus-buxoro savdo aloqalarining statistik dinamikasi yangi topilgan hujjatlar yordamida boyitilgan.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotda tarixiy-qiyosiy tahlil, statistik metodlar va tizimli yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosi sifatida tarixiy voqelik tamoyili olindi, ya'ni rus kapitalining Sharqiy Buxorodagi faoliyati o'sha davrdagi global iqtisodiy jarayonlar va Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyo siyosati kontekstida o'rganildi. Ma'lumotlarni yig'ishda asosan arxiv hujjatlari, jumladan, Rossiya imperiyasi Tashqi ishlar vazirligi, Rossiya siyosiy agentligi va Kogon shahridagi rus banklari hisobotlariga tayanildi. Bu hujjatlar mintaqaga kiritilgan investitsiyalar hajmi va yo'nalishlarini aniq belgilashga yordam berdi.

Statistik tahlil metodi orqali XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi savdo aylanmasi, eksport va import mahsulotlari ulushi hamda mintaqada tashkil etilgan korxonalar soni dinamikasi hisoblab chiqildi. Qiyosiy tahlil yordamida Sharqiy Buxorodagi iqtisodiy faollik darajasi amirlikning boshqa hududlari (masalan, Kogon yoki Chorjo'y) bilan solishtirildi. Bu esa Sharqiy Buxoroning imperiya iqtisodiyotidagi o'ziga xos o'rnini aniqlash imkonini berdi. Tadqiqotda, shuningdek, miqdoriy ma'lumotlarni sifat jihatidan tahlil qilish orqali rus kapitalining mahalliy aholi turmush tarziga ta'siri baholandi.

Bundan tashqari, iqtisodiy geografiya metodlaridan foydalanib, transport yo'nalishlari va sanoat markazlarining joylashuvi xaritasi tahlil qilindi. Sharqiy Buxoro hududi bo'ylab o'tgan karvon yo'llarining yangi temir yo'l va daryo portlariga (masalan, Termiz va Kerki) bog'lanishi iqtisodiy oqimlarning o'zgarishini tushuntirib beradi.

Tadqiqotning yakuniy bosqichida to'plangan barcha ma'lumotlar sintez qilinib, rus kapitalining faoliyati mintaqaning keyingi rivojlanishiga qanday poydevor qo'ygani haqida xulosalar chiqarildi.

Tahlil va natija. Rus kapitalining Sharqiy Buxorodagi faoliyati bir necha bosqichda va turli sohalarda namoyon bo'ldi. Birinchi navbatda, savdo kapitali o'z mavqeini mustahkamlab oldi. Rossiya savdo uylari — «Kavkaz i Merkuriy», «Vadayevlar», «Savva Morozov» kabi yirik korxonalar Sharqiy Buxoro bozorlarida o'z bo'limlarini ochdilar. Ular asosan mahalliy aholidan paxta, jun va teri mahsulotlarini xarid qilib, o'rniga Rossiya sanoatining tayyor to'qimachilik, metall va qand mahsulotlarini taklif qilar edilar. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 1890-1910 yillar oralig'ida Buxoro amirligidan Rossiyaga eksport qilingan paxtaning 30-35 foizi aynan sharqiy bekliklar hissasiga to'g'ri kelgan.

Ikkinchi muhim yo'nalish bank tizimining kirib kelishi bo'ldi. Rossiya Davlat banki, Rossiya-Osiyo banki va Kogon shahridagi boshqa xususiy banklar Sharqiy Buxoro savdogarlariga va rus firmalariga kreditlar bera boshladi. Bu kreditlar asosan «bo'nak» (advance) tizimi orqali berilib, paxta hosilini oldindan sotib olishni ko'zda tutardi. Ushbu tizim mahalliy dehqonlarni rus kapitaliga iqtisodiy jihatdan qaram qilib qo'ydi. 1905-yilga kelib, Sharqiy Buxoro hududida rus banklarining moliyaviy aylanmasi 15 million rubldan oshib ketdi [4; 92 b].

1-jadval.

1890-1910-yillarda Rossiya va Sharqiy Buxoro o'rtasidagi asosiy savdo ko'rsatkichlari (mln. rubl hisobida).

Yil	Eksport (Xomashyo)	Import (Tayyor mahsulot)	Umumiy aylanma
1890	5.4	4.1	9.5
1895	8.2	6.5	14.7
1900	12.6	9.8	22.4
1905	18.4	15.2	33.6

1910	25.1	21.4	46.5

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, 20 yil ichida savdo aylanmasi deyarli 5 baravarga oshgan. Bu o'sish asosan paxta va boshqa qishloq xo'jaligi mahsulotlari eksportining ko'payishi bilan izohlanadi. Sharqiy Buxoro xalq xo'jaligi mutlaqo Rossiya bozoriga moslashtirilgan edi. Paxta maydonlari kengayishi natijasida oziq-ovqat ekinlari (bug'doy, arpa) kamayib bordi, bu esa mintaqaning oziq-ovqat xavfsizligiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Shuningdek, sanoat sohasida ham o'zgarishlar yuz berdi. Hisor va Termiz atrofida dastlabki paxta tozalash zavodlari qurildi. 1910-yilga kelib mintaqada 12 ta shunday zavod faoliyat ko'rsatardi.

Rossiya kapitali transport infratuzilmasini rivojlantirishga ham katta mablag' ajratdi. Amu daryosida paroxodlar qatnovining yo'lga qo'yilishi Termiz va Kerki shaharlarini yirik port shaharlarga aylantirdi. Bu yo'llar orqali nafaqat savdo yuklari, balki Rossiyaning harbiy-strategik yuklari ham tashilar edi. Sharqiy Buxoro tog'-kon sanoatida ham rus sarmoyasi sezilarli edi. Xususan, oltin qazib olish bo'yicha rus tadbirkorlariga berilgan ruxsatnomalar mintaqaning mineral resurslarini ekspluatatsiya qilish imkonini berdi. Biroq, texnologik jihatdan bu korxonalar hali ancha ibtidoiy bo'lib, asosiy foyda mahalliy aholiga emas, balki Sankt-Peterburg va Moskvadagi aksiyadorlarga ketar edi.

Muhokama. Sharqiy Buxoroda rus kapitalining faoliyati bir necha qarama-qarshi jihatlarga ega. Bir tomondan, Rossiya imperiyasining iqtisodiy ekspansiyasi mintaqaga yangi ishlab chiqarish kuchlarini olib kirdi. Temir yo'llar, daryo transporti va dastlabki zavodlarning qurilishi asrlar davomida o'zgarmay kelgan feodal turg'unlikka zarba berdi. Bu jarayonni tarixshunoslikda «majburiy modernizatsiya» deb atash mumkin. Mahalliy savdogarlar va yirik boylar rus kapitali bilan hamkorlik qilish orqali o'z sarmoyalarini ko'paytirishga va yangi bozor usullarini o'rganishga muvaffaq bo'ldilar. Biroq, bu taraqqiyotning bahosi juda yuqori edi.

Ikkinchi tomondan, rus kapitali mintaqani «xomashyo qo'shimchasi» darajasiga tushirib qo'ydi. Sharqiy Buxoro iqtisodiyoti bir yoqlama rivojlana boshladi — hamma narsa paxta va xomashyo yetkazib berishga qaratildi. Bu esa mahalliy hunarmandchilikning inqiroziga olib keldi. Rossiyadan olib kelingan arzon fabrikant mahsulotlari (ayniqsa, chit va metall buyumlar) mahalliy kosiblar va to'quvchilar mahsulotlarini bozordan siqib chiqardi. Natijada minglab hunarmandlar o'z daromadidan ayrilib, rus korxonalarida yoki paxta dalalarida arzon ishchi kuchi sifatida ishlashga majbur bo'ldilar [5; 64 b].

Ijtimoiy nuqtai nazardan, rus kapitali mintaqada yangi ijtimoiy qatlam — proleta-riatning (ishchilar sinfi) vujudga kelishiga zamin yaratdi. Zavod va fabriklarda ishlovchi mahalliy aholi vakillari rus ishchilari bilan aloqada bo'lib, yangi ijtimoiy va siyosiy g'oyalar bilan tanishdilar. Bu esa keyinchalik mintaqadagi ijtimoiy harakatlar va inqilobiy o'zgarishlar uchun poydevor bo'ldi. Shu bilan birga, rus kapitalining kirib kelishi amir ma'muriyati va mahalliy beklarning soliq siyosatini ham qat'iylashtirishga undadi. Ular rus kapitalidan tushayotgan foydadan tashqari, dehqonlar ustidan o'z nazoratini kuchaytirishga urindilar, bu esa tez-tez xalq qo'zg'olonlariga (masalan, 1885-yilgi Vose qo'zg'oloni) sabab bo'ldi.

Xulosa. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida rus kapitalining Sharqiy Buxorodagi faoliyati mintaqa tarixidagi murakkab va ziddiyatli davrni ifodalaydi. O'tkazilgan tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

Birinchidan, Rossiya imperiyasi Sharqiy Buxoroni o'zining iqtisodiy hududiga to'liq integratsiya qila oldi. 1873-yilgi shartnomadan so'ng yaratilgan imtiyozlar rus sarmoyadorlariga mintaqaning barcha resurslaridan erkin foydalanish imkonini berdi. Statistik ko'rsatkichlar shuni ko'rsatadiki, savdo aylanmasining jadal o'sishi asosan Rossiya sanoati manfaatlariga xizmat qilgan.

Ikkinchidan, mintaqada tovar-pul munosabatlari va bank tizimining rivojlanishi an'anaviy feodal iqtisodiyotni parchaladi. Sharqiy Buxoro bekliklari jahon bozoriga

bilvosita Rossiya orqali bog'landi. Paxta monokulturasining shakllanishi aynan shu davrda boshlanib, keyingi o'n yilliklarda mintaqa iqtisodiyotining asosiy muammosiga aylandi.

Uchinchidan, rus kapitali mintaqaga texnik yangiliklar olib kelgan bo'lsa-da, bu yangiliklar mahalliy aholining ijtimoiy farovonligini oshirishga emas, balki resurslarni tezroq va arzonroq tashib ketishga yo'naltirilgan edi. Mahalliy hunarmandchilikning inqirozi va dehqonlarning banklarga qaram bo'lib qolishi ijtimoiy ziddiyatlarni yanada chuqurlashtirdi.

To'rtinchidan, Sharqiy Buxorodagi rus settlements (aholi punktlari) va portlar (Termiz, Kerki) mintaqada yangi turdagi shahar madaniyati va sanoat markazlarining shakllanishiga asos bo'ldi. Bu maskanlar iqtisodiy va madaniy almashinuv o'choqlari sifatida xizmat qildi.

Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, rus kapitalining Sharqiy Buxorodagi faoliyati mintaqaning keyingi 100 yillik rivojlanish yo'nalishini belgilab bergan strategik jarayon bo'ldi. U ham modernizatsiya omili, ham mustamlakachilik ekspluatatsiyasi quroli sifatida xizmat qildi. Ushbu tarixiy tajribani o'rganish bugungi kunda mintaqaviy iqtisodiy aloqalarni to'g'ri baholash va milliy iqtisodiy mustaqillikni mustahkamlashda muhim saboq bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Tuhtametov T.G. Россия и Бухарский эмират в начале XX века. – Ташкент: Фан, 1977. – 212 с.
2. Logofet D.N. Бухарское ханство под русским протекторатом. – СПб, 1911. – Т. 1-2.
3. Hakimova K.Z. Крестьянство Бухарского эмирата в конце XIX-начале XX в. – Ташкент: Фан, 1991. – 113 с.
4. Hayitov Sh.A. Buxoro amirligi va Rossiya munosabatlari tarixshunosligi. –

Buxoro, 2004. – 145 b.

5. Gafurov A. Rossiya va Buxoro amirligi: iqtisodiy aloqalar tarixi. – Toshkent, 2012. – 180 b.
6. Alimova R.R. XX asr boshlarida Sharqiy Buxoro ijtimoiy-siyosiy ahvoli. – Toshkent: Universitet, 2009. – 130 b.
7. Iskandarov B.I. Из истории Бухарского эмирата. – Москва, 1958. – 160 с.
8. Masalskiy V.I. Туркестанский край. – СПб, 1913. – 320 с.
9. Suxareva O.A. Бухара XIX - начала XX в. – Москва: Наука, 1966. – 240 с.
10. Remez I.A. Внешняя торговля Бухары до мировой войны. – Ташкент, 1922. – 95 с.
11. Xalfin N.A. Присоединение Средней Азии к России. – Москва, 1965. – 340 с.
12. Ziyoeva D. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Buxoro amirligida iqtisodiy o'zgarishlar. – Toshkent, 2015. – 110 b.
13. Litvinov P.P. Государство и ислам в Русском Туркестане. – Елец, 1998. – 200 с.
14. Aminov A.M. Экономическое развитие Средней Азии (колониальный период). – Ташкент, 1959. – 150 с.
15. Nazarov F. Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyodagi iqtisodiy siyosati. – Samarqand, 2018. – 140 b.